

I Международный
системологический конгресс
тюркологов

**Материалы
конференций**

МАС-2022

Firəngiz Rüstəmovə

**Azərbaycanın Qazax rayonu ərazisindəki
tarixi məkanlarda
qadın simvolizmi,
şumer paralellikləri və
onların ezoterik semantikasi**

(I və II hissələr)

(s. 19-34)

Firəngiz Rüstəmovə. **Azərbaycanın Qazax rayonu ərazisindəki tarixi məkanlarda qadın simvolizmi, şumer paralellikləri və onların ezoterik semantikasi (I hissə).** *I Международный системологический конгресс тюркологов. Материалы конференций.* “Asiman”, Г., 2022, с. 298, ISBN 978-9952-8442-1-4, s. 19-26.

Firəngiz Rüstəmovə. **Azərbaycanın Qazax rayonu ərazisindəki tarixi məkanlarda qadın simvolizmi, şumer paralellikləri və onların ezoterik semantikasi (II hissə).** *I Международный системологический конгресс тюркологов. Материалы конференций.* “Asiman”, Г., 2022, с. 298, ISBN 978-9952-8442-1-4, s. 27-34.

**Azərbaycanın Qazax rayonu ərazisindəki tarixi məkanlarda qadın simvolizmi,
şumer paralellikləri və onların ezoterik semantikasi**

(I hissə)

*Sözlərin mənalarını müəyyənləşdirin –
o zaman dünyanı xətalərin yarısından qurtaracaqsınız.*

Rene Dekart

Giriş. Azərbaycanda **mağara** kompleksləri çoxdur. Onlardan - Azıx, Allar, Əshabi-Kəhv, Büzeyir, Zar, Kilit, Tağlar, Şiş Qüzey, Şuşa, Damcılı, Daş Salahlı, Hadiqaib, Uğan, Mərəzə və digərlərini göstərmək olar. **Bu tədqiqatımızda Azərbaycanın Qazax rayonu ərazisində olan Aveydağ mağarası, Damcılı mağarası, Babaqar, Göyazən və Odun oronimlərinin ezoterik semantikasi mövzusunə toxunmaq istəyirik.**

Aveydağ mağarası və Avey məbədi. Aveydağı Gürcüstan ilə Qazax rayonu arasında yerləşən Kiçik Qafqaz dağlarındakı zirvələrdən biri, ağ bozumontul dağ silsiləsidir. Daş Salahlı kəndindən 1,2 km aralıqdadır. Buralarda hələ paleolit dövrünə aid insan fəaliyyətinin izləri var. İbtidai görkəmli qayadaca çapılan məbədlər, 30-a qədər süni mağara aşkar edilmişdir. **Avey** sözünün özü də təxmin etməyə imkan verir ki, albanların Ay məbədi burada olub. Toponim **Ay evi** kimi açıqlanır - **Avey**. Ümumən türklərdə Aya sitayiş qədim dövrlərdən bəri geniş yayılıb. Qədim türklərdə "Ay Tənqri" (Ay Allahı) ifadəsi olub. Məbəd ətrafındakı alban qəbir daşlarının birinin üstündə emblem kimi albanlara məxsus lotos gülü və onun yuxarı künclərində günəş simvolu olan içərisi 8 hissəyə ayrılmış rozetka və ya svastika qazılmışdır¹.

Bəzi tədqiqatçılar **Avey** oronimini **Ayev** sözünün fonetik variantı kimi qəbul edərək "Ay evi (məbədi)" mənasına üstünlük verirlər. Bu tədqiqatçılar Strabonun 89 albanların İberiya sərhədinə yaxın yerdə Ay məbədinin yerləşməsi haqqındakı

¹ **Alməmmədov X.İ., Əliyev E.H., Nəcəfov Ş.N. (2017).** Azərbaycanın qərb rayonlarında müxtəlif dövr arxeoloji abidələrin elektron qeydiyyatı və xəritələşməsi. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 352 s. - s.218-279.

məlumatına və **Avey**dağda qazıntı işləri aparılarkən üzərində Ay rəsmi olan saxsı parçalarının tapılmasına istinad edirlər².

*Qazax əsilli olduğumuzdan dolayı **Avey** və onun çevrəsindəki bir sıra oronimlərin, toponimlərin adı hər zaman bizi düşündürmüş və bu mövzuda bir sıra araşdırmalar aparmağa çalışmışıq. İstəyerdik ki, həmin araşdırmalar haqqında sizə də bəzi məlumatlar verək. Doğrudur, araşdırma zamanı biz də **Avey** sözündə bir “ev/öy” sözü olması qənaətinə gəlmişik, çünki Oljas Suleymenovun araşdırmasına görə də bu söz qədim şumer dövründən bu günə qədər ev mənasında dilimizdə işlənir.*

“**AV/AB/EV/EB/ÖV/ÖY/ÜY**” ev mənasında işlədilərək ümumtürk sözüne çevrilmişdir³.

Avey oroniminin ezoterik semantikasi. *Bəllidir ki, araşdırma apararkən mütləq həmin ərazinin danışmaq dialekti, ləhcəsi nəzərə alınmalıdır. Qazax rayonu ərazisində yaşayan yerli əhalinin özünəməxsus dialektinin olmasını yada salsaq, o zaman bütün mənzərə aydınlaşmış olar. Belə sözlərdən bəzilərini xatırlasaq (Məsələn: Abdulla/Avdilla, Balqabaq/Balqavax, Sabah/Savax, Bəxtəvər/Baxtavar, Baba/Bava kimi ifadə edilir) “Avey”in “Abey/Abay” sözünün dəyişikliyə uğramış forması olduğu təsbit olunur.*

***Abay** adlanan toponim, hidronim, oronim və ya şəxs adları isə demək olar ki, bütün türklər yaşayan ərazilərdə vardır. Onların bəzilərini yada salmaq.*

Altay Respublikasında **Abay** çayı, Kabardin-Balkar Respublikasında Çegem çayının **Abaysu** adlanan şəlaləsi vardır. Qazaxıstanda olan **Abay** adlı toponimlər: **Abay**-Akmola rayonunun Egindikol, Akmola, Korgaljin, Aktobe, Xromtau rayonlarında, Almata bölgəsinin Eskandinskiy, Almata Karasay, Almata Sarkand bölgələrində, Şərqi Qazaxıstanın **Abay** rayonunun Karaaul kəndinin köhnə adı, Jambul, Baizak, Jambul rayonunun Şuxuk, Qərbi Qazaxıstanın Zelenovskiy, Terektinskiy, **Abay** rayonlarında yerləşən bir şəhər, Qaradağ rayonunun Aktogay, Kustanay rayonunun Kustanay və Uzunkol, Qızıl Orda, Aral rayonlarının Kazalinskiy, Qızıl Ordanın Sırdarya, Mangistau

² **Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti (2007).** İki cildə. I cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 304 s. – s.88-89.

³ **Сулєймєнов О. (2018).** Снова об «Аз и Я» // Роман-Газета № 14, с.100.

rayonunun Beineu, Cənubi Qazaxıstanın Maktaaral, Saryagaş, Suzak, Tolebi, Tulkubas, Jalin, Qızıl Orda bölgələrində, Cənubi Qazaxıstanın Saryagaş rayonunda yerləşən kəndlərdir. **Abay** toponimi Altay Respublikasının Ust-Koksinsk rayonunda, Krımın Razdolnensk rayonunda isə **Abay** itmiş və məhv olmuş bir kənddir⁴. **Abay** - Türkiyənin Kastamonu eli və Taşkörpü ilçəsində kənd adıdır⁵. Eyni zamanda, Altay Respublikasında, Ust-Koksinsk rayonunda, 1100 metr yüksəklikdə yerləşən, 25 km. uzunluğunda olan **Abay** çölü də vardır⁶.

Abay zirvəsi-Zailiyskiy, Alatau və Kiçik Almata dağ silsiləsinin qərb hissəsində olan zirvədir. İl-Alatau Milli Parkının ərazisində Malaya Almatinka və Sol Talqar çaylarının hövzələrində yerləşir. Yüksəklik 4010 metrdir⁷

Abay (**Abbey** və ya Blue Nile, yəni Mavi Nil) Efiopiyada başlanğıcını Tana gölündən götürən, Nil çayının sağ qolunu təşkil edən bir çaydır. Efiopiya və Cibutti sərhəddində **Abbe** gölü də var⁸/ Kamşatkada avaça gölündən başlayan Avaça çayı var və mənası “ata” deməkdir⁹. Rusiyada Omsk (Qazaxstanda olan Akmola vilayəti ilə qonşudur və Akmola da adlandırılır) vilayəti, Tevriz rayonunda İrtiş çayının **Ava** adlanan iki qolu vardır¹⁰.

Plutarx və Dion Kassi Albaniyada olan **Avant** çayı haqqında məlumat vermişdilər (II əsr). Ağdaş rayonunda isə Abad oymonu var ki, 1809-cu il sənədlərində **Avat** kimi qeyd edilib. **Avat** adı türk tayfası olan **Avat** ilə əlaqələndirilir. Bu tayfa qırğızlarda da vardır. Sibirdə, Kazaxstanda, və Gürcüstanda olan toponimlər, iki **Avat** adlı oronim və Qafqazdakı **Ava** xarabalıqları da həmin etnonim ilə əlaqələndirilir¹¹.

⁴ <https://dic.academic.ru>

⁵ <http://www.nerenerede.com>

⁶ <http://алтай-информ.рф>

⁷ <http://www.alpineasiateam.kz>

⁸ **Словарь географических названий зарубежных стран (1986)**. 3-е изд. Перераб. и доп. Москва: Недра, 459 с. – с.7

⁹ <http://www.topkam.ru>

¹⁰ <https://dic.academic.ru>

¹¹ **Гейбуллаев Г.А. (1986)**. Топонимия Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 542 с. – с. 5;31;516;521;522;542.

Abay - Türkiyədə, Qazaxstanda və digər Orta Asiya türk respublikalarında, hətta Macarıstanda belə geniş yayılmış şəxs adıdır. Abay adının və sözünün bir neçə mənası vardır: bacarıqlı, diqqətli, ehtiyatlı, həssas, sezmək, anlayış, **Ana**, **abla**/böyük bacı və **böyük** qardaş deməkdir¹².

Abay - Abi, yəni böyük qardaş mənasında işlədilən sözün də köküdür.

“**Api/Apa/Aba/Ana**” yaradıcı anadır. Mahmud Kaşqariyə görə - **Aba=ana** (oğuzca). **apa** (karluq turkmənlərinin dilində), **ana** deməkdir¹³.

Api Giley adlı bölgədə Heraklin atlarını gizlədən ilanayaqlı tanrıçadır¹⁴.

Skiflərdə isə - (*Herodotun yazdığı kimi desək “Σκυθ”/Quzlarda; Bu barədə Zaur Həsənovun “Çar Skiflər” əsərində geniş məlumat verilir*) əsas yer tutan və onların atası Targitaydır. Atası Göy/Gök tanrı, anası yer tanrıçası “**Api**”dir¹⁵.

Api Yer/Su tanrıçasının; **Papay** Gök/Göy tanrısı ilə birlikdəliyindən, müqəddəs niğahından sonradan Herakla təcəssüm etmiş Targitay, Herakl və ya Skif doğulur¹⁶.

Targitay **Papay** ilə Apinin oğludur. Aşmarin qeyd edir ki, çuvaş dilində “baba tanrı” anlamında **papay**, turə **papay** deyimi işlənirdi. Həvvə “Qutatqu bilik”də **Apa** adlanır: “**Apa** yazdı ersə, Bayat qınadı” (Həvvə azdı, tanrı onu qınadı). Qohumluq termini kimi “ulu” anlamında **Apa** sözü həm türk, həm də etrusklarda adlara qoşulur. Saqa mifologiyasına görə Targitay Ulu **Baba** ilə Ulu **Anadan** doğulur¹⁷. Deniz Karakurta görə isə **Abay** yerüzü tanrıçasıdır. **APAY**, **EBEY** kimi də tanınır və yerüzünü qoruyar. Bəzən bir doğum tanrıçası olaraq anılan yerüzü tanrıçası İskit (Saka) mifolojisində Ana Tanrıça kimi tanınan “**Abay**” ilə də əlaqələndirilir. **Eb/Ev/Ab/Ap/Av** yaşlı qadın anlamındadır. Türkcə **Aba/Ebe**, Moğolca **Ebe/Ebi/Eve**, Tunguzca **Eve/Evke/Ebke** sözləri **ana** tərəfin qohumlarını bildirməyin qarşılığı kimi işlədilir. Türklərdə **Ebe** sözü ninə/nənə demək olduğu qədər, doğuma yardım edən qadın olaraq da anlaşılır. Yerüzünü qoruyur. İskit (Saka) mifolojisindəki

¹² <http://www.sozce.com>

¹³ **Kaşğari M. (2006)**. Divanü lüğət-it-türk. I cild. Bakı: Ozan, 512 c. – s.10.

¹⁴ **Ağasıoğlu F. (2006)**. Qədim türk eli (Saqa-Qamər boyları). Bakı: Çıraq, 128 s. – s.33.

¹⁵ **Гутнов Ф.Х. (1999)**. Скифские портреты // журнал «Дарьял», № 3, с.19.

¹⁶ **Мифы народов мира. (1980)**. Главный редактор С.А.Токарев. Москва: Советская Энциклопедия, 1147 с. – с. 926.

¹⁷ Ağasıoğlu – s.142.

Ana Tanrıça Abay ilə bağlantılıdır. **ABAY/APAY HANIM Aba/Ava** sözüünün **Havva** sözüylə ilgili olduğunu önə sürən görüşlər vardır. İskitlərdəki **Apa (Abay)** adlı Tanrıça ilə arasında bir bağlılıq olması da ehtimal edilir. **Abay** həm də türk boylarından birinin adıdır¹⁸.

Qədim türk dilində “**ana**”mənasında işlənən “**aba**” sözü Osmanlı türkcəsinə “böyük bacı, **abla**” sözü kimi keçmişdir. **aba "ana"** [Divan-i Lugat-it Türk (1070)] **aba/ebe "anne, nine"** [Ebu Hayyan, Kitabü-l İdrak (1312)]. **aba/apa/apu/ebe** "yaşlıca ve saygıdeğer kadın, bacı, büyük kızkardeş" [TDK, Tarama Sözlüğü (1300-1900)] **abla** "aynı anlamda" [Ahmet Vefik Paşa, Lugat-ı Osmani (1876)] **apa** "ata, dede, saygıdeğer kimse" [Orhun Yazıtları (735)] **ebe "ana"** [Divan-i Lugat-it Türk (1070)] **ebe "büyükanne, nine, saygı gören kadın, abla"** [Ebu Hayyan, Kitabü-l İdrak (1312)] **ebe** "doğuma yardımcı olan kadın" [Meninski, Thesaurus (1680)]¹⁹.

Abba, yəni Ata tanrı Enkidir²⁰. Şumer mifologiyasında Enki dünyanı yaratmış və yerin, yerüstü, həm də yeraltı suların hakimidir, hər zaman Dəclə və Fərat çayları ilə təsvir edilir²¹.

Eyni zamanda **Abba** sözü şumerlərdə həm ata, həm də ana demək idi. “Умма и **абба** означает и «мать-отец» и «старуха-старец»²².

Türk d. böyük qardaşa **Abi**, bəzən **Ağa/Aga** və **Ava** da deyilir adıdır²³. **Apay** sözü çuvaş dilində **ana**, xala, nənə və böyük bacı, **Appi**/mənim anam, **Appa** isə mənim bacım deməkdir²⁴.

¹⁸ **Karakurt D. (2011)**. Türk söylence sözlüğü. Açıklamalı ansiklopedik mitoloji sözlüğü. Türkiye: 250 s. – s. 29;80;164.

¹⁹ <https://www.etimolojiturkce.com>

²⁰ **Зильберман М.И. (1996)**. Отцы Авраама. Тель-Авив. 594 с. – с.52.

²¹ **Якобсен Т. (1995)**. Сокровища тьмы: История месопотамской религии. Москва: Восточная литература, 293 с. – с.72.

²² **От начала начал (1997)**. Антология шумерской поэзии. Вступ. ст., пер., коммент., словарь В.К.Афанасьевой. СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 496 с. – с.358.

²³ Karakurt – s.37

²⁴ **Федотов М.Р. (1996)**. Этимологический словарь чувашского языка. В 2-х тт. Т.1.А-Р. Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 470 с. – с.38;51-53.

Mağaralar isə ümumiyyətlə, qadın, Ana simvolu olduğuna görə Avey mağaralarını Abay adlandırılması da məntiqli olar. Abay mağaraları ilkin insanların doğulub yaşadıkları qadın, analıq rəmzidir!

Mağara kainatın simvoludur, dünyanın mərkəzini, ürəyini ehtiva edir və şəxsiyyətlə tanrının görüşdüyü yerdir. Xilaskarlar qadın prinsipi olan **mağaralarda** doğulmuşdur, ora batını ezoterik bilgidir, **mağaralar** Yer/Torpaq ananın bətni olaraq qoruyandır, eyni zamanda intibah, sir, yenilənmə, ölümdən sonra insanın döndüyü, ikinci dəfə yenidən doğulma yeridir²⁵.

Mağaralar adətən dağlarda, yüksəklikdə yerləşən, yer səthinə yaxın və yeraltı aləmlə əlaqəli formalarda olur. Yeraltı aləmlə əlaqəli **mağaralara** isə bir keçid, “qapı” olur ki, qapı da qadın simvolu hesab edilir, bir aləmdən digər aləmə, yeni həyata keçmənin, Böyük, Yaradıcı anaya sığınmanın, onun tərəfindən qorunmanın rəmzi hesab edilir²⁶.

Qayaqapısı/Kayakapısı isə Yeraltı keçid, Yeraltı Dünyaya gedən keçidin qapısıdır. Çox uzaq diyarlardakı bir **mağaranın** içində bulunur²⁷.

Qapı ambivalent xüsusiyyətə malik simvol olaraq iki aləmi bir-birindən ayırır və öz növbəsində zamanla da əlaqədardır²⁸.

*Qapı və mağaralar kimi dağlar da çox zaman qadın rəmzi hesab edilmişdir. Məsələn: Türk mifologiyasında **Ötügen** həm müqəddəs və ilk insanın yarandığı dağ, həm də torpaq, yer tanrıçasıdır, yaradıcı **Anadır**, “Tanrıça, **Ötügen**”dir. Eyni zamanda, göktürklərin baş kəndinin adıdır.*

Etügen Hanım: Yeryüzü Tanrıçası. ÜTÜGEN HANIM da deyilir. Moğolca isə İTÜGEN (ÜTİGİN) HANIM. Torpağı və yeri təmsil edən, qonur saçlı, torpaqdan və kərpiçdən tikilmiş evində, hamıdan uzaq və bilinməyən bir yerdə yaşayan Etügen xanım Torpağı, tarımı, bitkiləri, heyvanları və torpaqla ilgili olan bütün ünsürləri qoruyar. **Ötügen/Ötüken** eyni zamanda Türklərin yerüzündə ilk var olduğu və

²⁵ <http://ml.volny.edu>

²⁶ <http://www.Symbolarium.ru>

²⁷ Karakurt – s.178.

²⁸ **Самохвалов В.П. (1999).** Психоаналитический словарь и работа с символами сновидений и фантазий. Симферополь: СОНАТ, 184 с. – с.49.

oradan Dünyaya dağıldığı yerin adı olaraq da qəbul edilir. Orhun nehri qaynaqlarını bu bölgədən alır və Göktürk Dövlətinin də başkəndi yenə bu yörədə qurulmuşdur. İnanca görə bütün böyük dövlətlərin başkəndi burada qurulmalı idi. **Etügen/Ötügen:** Et/Ed/Öt. **Ötümek**/dua etmək, gücü yetmək və utağan/döl yatağı anlamlarını içərir. Ətənə isə plasenta deməkdir²⁹.

Maraqlıdır ki, qadın orqanizmi haqqında elm olan “GİN”ekologiya və irsiyyətin atadan, anadan oğula, qıza ötürən daşıyıcı “GEN”, yaranışdan, irsiyyətdən bəhs edən elm GENetika sözünün kökündə, göktürklərin yenidən doğuş dastanı olan ErGENekon əfsanəsində, həyat üçün vacib olan, yaranış ünsürlərdən OksiGEN, hidroGEN və s.-də olan GEN-GİN sözündən bir çox elmi terminlər yaranmışdır. Gen söz kökü - Geneologiya, Genезis kimi sözlərin və digər terminlərin yaranmasında işlədilib. Bu sözlər Ötügen ananın adındakı “Gen” komponentindən, sözündən götürülmüş və doğuran deməkdir. Qadın anlamlıdır! Ezoterik anlamda isə Ötügen sözündə nəsildən-nəsilə ötürmək kimi bir mənə da gizlidir.

Oksigen sözü yunan mənşəli olub – oxys - turş, və gignomai – **doğmaq** sözündən yaradılıb³⁰.

Gen - İrsiyyətin maddi daşıyıcısı, canlı bir orqanizmdə elementar bir əlamətin formalaşmasını təyin edən irsiyyət materialıdır³¹.

Hidrogen – yunan sözü olub: hydor – su, gignomai – **doğuram** deməkdir³².

Yer üzü, Yer ananın, yəni **Ötügenin** göbəyi isə səkkiz guşəli olaraq təsəvvür edilirdi (<https://www.turkcebilgi.com>). Yakut əfsanələrində də Yer ananın köbəyi səkkizguşəli təsvir edilir³³.

Bir sıra məlumatlara görə, **Avey** dağındakı - “Məbədin həyətində qəbirlər aşkar edilmişdir. Qəbirlərin sinə daşları albanlara xas olan üslubda naxışlanmışdır. Daşların

²⁹ Karakurt – s.91;171.

³⁰ <https://dic.academic.ru>

³¹ **Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. (2006).** Толковый словарь русского языка. Москва: Темп, 2314 с. – с.294.

³² **Чудинов А.Н. (1910).** Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. СПб., 676 с. – с.23.

³³ Мифы народов мира – с.841.

birinin üstündə emblem kimi albanlara məxsus lotos gülü və onun yuxarı künclərində günəş simvolu olaraq içərisi 8 hissəyə ayrılmış rozetka qazılmışdır³⁴.

*Avey məbədidəki 8 hissəyə ayrılmış rozetka və Ötügen ananın göbəyinin səkkizguşəli təsəvvür edilməsi ilə bir bənzərlik olmasından əlavə, lotos gülünün, səkkizguşəli ulduzun qadın simvolu olması da məlumdur. Məsələn: materiya ilə ruhun harmoniyası hesab edilən, şumerlərdə tanrı işarəsi olan səkkizşüalı simvolun - tanrıça İştər/İnannanın rəmzi olması və sonradan səkkizguşəli ulduzun Veneraya təcəssüm etməsi, daha sonra isə Məryəm ananın simvoluna çevrilməsi arasında bir paralellik nəzərə çarpır³⁵. Lotos dünya mifologiyasında əsasən qadını simvolizə edir. Qədim Misir mifologiyasında Ra xaosun ilkin sularından yüksələn lotos çiçəyindən doğulub, lotos İsidanın atributudur, Qədim Hindistandakı inanclara görə Lakşmi Dünya Okeanının sularından əlində lotos çiçəyi olaraq doğulub. Mandalanın səkkizləçəkli dairəsi isə qadın başlanğıcını simvolizə edir³⁶. **Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Avey məbədidən və xristianlıq tarixindən daha qədim olan AVEY/ABAY mağaraları - təhlükəsizliyin qorunduğu, ilk insanın yarandığı, doğulduğu yer, yaşayış məskənidir. Turan, türkdilli şumerlərdən gələn və qapı demək olan "Ab-AV/AB/EV/EB/ÖV/ÖY/ÜY" sözünə əsaslanaraq bu qərara gəlmək olar ki, AVEY/ABAY mağaraları -Ana/Aba/Ava/Havva öyü (evi), Böyük Ananın sığınacağı, ən etibarlı yer və hər iki aləmə olan keçiddir!** Eva, Havva, Eva, Awwa, Abba, Aba – insan nəslinin anası, ilk qadın belə adlanır³⁷.*

³⁴ <http://gazakh.cls.az>

³⁵ <https://pravoslaviee.ru>

³⁶ **Мифологический словарь (1990)**. Москва: Советская энциклопедия, 672с.: 612; 736; 812;1115.

³⁷ **Ахундова А.** Земля, где все люди Адамы. Тюркские языковые протоосновы в лексике и грамматике древних языков мира // Journal of Azerbaijani Studies // https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/91826/makaleler/7/1-2/arastrmx_91826_7_pp_3-198.pdf. – с.39.

**Azərbaycanın Qazax rayonu ərazisindəki tarixi məkanlarda qadın simvolizmi,
şumer paralellikləri və onların ezoterik semantikasi**

(II hissə)

***Damcılı mağarası.** Azərbaycan Respublikasının Qazax rayonunda, Avey dağın cənubi-şərqində, Daş dövrünün yadigarı olan, qədim yaşayış məskəni **Damcılı mağarası** vardır.*

Ümumi hündürlüyü 1000 metrə çatan nəhəng qayalardan süzülən saf və duru, buz kimi soyuq su damcı-damcı tökülür, aşağıdakı oyuqlarda yığılıb bulaq olur. Bulağın düz yuxarı hissəsində **Damcılı** mağarası yerləşir. **Damcılı** bulağı **Avey** qoruğuna daxil olub **Damcılı** mağarası ilə bir kompleks təşkil edirlər³⁸.

Damcılı mağarasında aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı düşərgənin çöküntülərindən Mustye, Mezolit, Neolit və Eneolit mədəniyyətlərinə aid maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır³⁹.

Sakral bir sığınacaq yeri olan **mağaralar** həyat-ölüm-məhsuldarlığı özündə birləşdirən bir kompleksdir və eyni zamanda döllənmə, doğum mənbəyi və ölüm olaraq bir sondur⁴⁰.

Terra Mater roma mifologiyasında, **Geya** isə yunan mifologiyasında yaradıcı **Torpaq** Anadır. Xaosdan özü-özünü yaradan **Torpaq/Yer Ana (Terra Mater/Geya/Tellus)** ilk mağara **Tartarı**, ilk dəniz olan Pont dənizini, səmanı və nəhayət kainatdakı hər şeyi yaradır⁴¹.

³⁸ **Alməmmədov X.İ., Əliyev E.H., Nəcəfov Ş.N. (2017).** Azərbaycanın qərb rayonlarında müxtəlif dövr arxeoloji abidələrin elektron qeydiyyatı və xəritələşməsi. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 352 s. – s.275.

³⁹ **Azərbaycan arxeologiyası (2008).** Daş dövrü. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 448 s. – c.21-31.

⁴⁰ **Мифы народов мира. (1980).** Главный редактор С.А.Токарев. Москва: Советская Энциклопедия, 1147с. – с.806.

⁴¹ **Лактионов А. (2004).** Античная мифология. Москва: МИДГАРД, 768 с. – с.23.

Qədim Roma mifologiyasına görə **Torpaq Ana/Terra Mater** həm həyat, həm də ölümləri qəbul etdiyinə görə yeraltı dünyanın tanrıçası hesab edilirdi⁴².

Diqqət etsək Azərbaycan dilində olan torpaq sözü ilə torpaq tanrıçası Terranın adı eyni köklüdür və torpağa Ana, Ana Torpaq demək, tarixi 10 000 il öncəyə dayanan tarım, tarla ifadəsi bu gün də dilimizdə var. Torpaq Ana/Terra Mater-in adlarından biri də Geya və Tellusdur ki, bu gün dilimizdə olan “qaya”, “tala” sözündə qorunub saxlanmışdır.

Tellus Mater analoji olaraq **Terra Mater** hesab edilir və hər zaman körpə südəmər uşaqlar və yenicə bala vermiş inəklər, keçilər və qoyunlarla yanaşı təsvir edilir⁴³.

Damcılı mağaradır, mağaralar isə, bildiyimiz kimi, tanrıça tərəfindən yaradılıb və qadın simvoludur!

Mağaraların qadın simvolu olmasından əlavə, yaradılışın ünsürlərin biri olan su, su damlası özü də qadın rəmzi hesab edilir.

Su qədimdən təmizliyin, məhsuldarlığın, həyatın mənbəyinin simvolu hesab edilib. Demək olar ki, məlum əfsanələrin hamısında **yer üzündəki həyatın qadın mənşəli ilkin sular**dan yarandığı söylenilir. Həm əfsanələrdə, həm də folklorda göllər təbii və fəvqəltəbii aləmləri ayıran ikitərəfli güzgü kimi, çayların və dənizlərin dirilər və ölümlər aləmini bir-birindən ayırması təsəvvür edilirdi. Bir çox tanrıların sudan yaranmasına və ya su üzərində gəzə bilməsinə, suyun təmizləmə vasitəsi və pisləkləri kənarlaşdırma qabiliyyətinin olmasına inanılır⁴⁴.

Kainatın yaradılması haqqında Qədim Misir konsepsiyasında xaos analıq bətninin təcəssümüdür. Qədim Misir mifologiyasında xaosun su elementi ilə əlaqəsi olduğunu qeyd etmək vacibdir. Kainatın vəziyyəti dünyanın yaradılışından əvvəl bütün elementlərin qarışığı olan kütlədən ibarət idi. Misirlilərin **Temu**, Dərinlik və ya

⁴²Мифологический словарь (1990). Москва: Советская энциклопедия, 672с.: 1272.

⁴³ Ахундова А. Земля, где все люди Адамы. Тюркские языковые протоосновы в лексике и грамматике древних языков мира // Journal of Azerbaijani Studies // https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/91826/makaleler/7/1-2/arastrmx_91826_7_pp_3-198.pdf. – с.60

⁴⁴Тресиддер Дж. (2001). Словарь символов. Москва: Издательский дом Гранд, 202с. – с.32-33.

Maa adlandırdığı qüvvə (sonradan universal bir sözə çevrilmiş **Ana sözü Maa** tanrıçanın adı ilə bağlıdır) suyu, qaranlığı, gecəni və əbədiyyəti yaratdı⁴⁵

AMA HANIM və ya **AMMA HANIM** :Yaradıcı Tanrıçadır. İskitlərdəki **Apa (Abay)** adlı Tanrıça ilə arasında bir bağ olması da ehtimal edilir. **Umay** ilə eyni Tanrıça olduğu irəli sürülür. Sümerlərdə də **Ama** adlı bir Tanrıça mövcuddur. Anadoluda **Ama, eme, apa, ebe** kimi sözlər hər zaman qadınlara deyilir. Bəzən evi qoruyan bir Tanrıça olaraq bilinir. **Ama: (Am/Em)**. Bu kök Türkcə və Moğolca qadınliq, ilaç, eşq kimi qavramlarla bağlantılıdır. **Amı** sözü Moğolcada həyat demkdir. Türk d. olan **Eme** (Xala, Teyzə) sözü ilə bağlantılıdır⁴⁶.

Yaradıcı Tanrıça Ama və ya Amma xanım Tanrıça Maa ilə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi isə Api Yer/Su tanrıçası arasında bir paralellik yaranır.

Avey dağının çox yaxınlığında yerləşən və Avey qoruğuna daxil olan Damcılı mağarası, Damcılı bulağı yaranışla bağlı olan qadın simvolizmi ilə yanaşı özündə şumer mədəniyyətinin izlərini də qoruyub saxlamışdır.

Ana həyat bəxş etdiyi üçün, həm də məhsuldarlıq ilə əlaqələndirilir. Damcılı adı isə bir sıra Torpaq/Yer tanrıçalarını xatırladır. Məsələn: Qədim Yunan mifologiyasında Torpaq/Yer/ məhsuldarlıq tanrıçası Demetra, kelt mifologiyasında isə məhsuldarlıq tanrıçası Anu/Ana/Danu, irlandlarda Danu adlanır. Bu gün türk dilində dəstələmək sözü demək olan və yunan dilindən keçmə hesab edilən “Demet” kəlməsi var ki, çox güman ki, bu söz də tanrıça Demetranın adı ilə bağlıdır.

Damqalnuna - şumer mifologiyasında “Knyazın möhtəşəm xanımı”, akkad. d. **Damki**, müdriklik və dünya okeanı tanrısı Enkinin xanımıdır. **Damu** şumer-akkad mifologiyasında sağlıq tanrısı, şəfaverən tanrıça Ninisinin oğludur. Anası ona “Me” ilahi qüvvəsini, həkimlik sənəti qabiliyyətini ötürmüşdür.

⁴⁵ **Стерликова М.С. (2011).** Женское начало в системе ранних космогонических представлений древних египтян // <https://cyberleninka.ru/article/v/zhenskoe-nachalo-v-sisteme-rannih-kosmogonicheskikh-predstavleniy-drevnih-egiptyan> - с.23.

⁴⁶ **Karakurt D. (2011).** Türk söylence sözlüğü. Açıklamalı ansiklopedik mitoloji sözlüğü. Türkiye: 250s. – s.29.

Danu - kelt-irland mifologiyasında tanrıları doğmuş Yaradıcı Ana tanrıça, **Demetra** isə yunan mifologiyasında Kronos və Reyanın qızı, məhsuldarlıq və əkinçilik tanrıçasıdır⁴⁷. **“Dam”** sözü isə şumer d. həyat yoldaşı/xanım deməkdir⁴⁸.

Rus dilində qadın mənasında işlədilən, fransız, polyak və ya alman d. mənşəli olması deyilən **“Dama”** sözü vardır⁴⁹ *Dama sözünün Damkinanın, yəni şumerlərin yadigarı olması mümkündür.*

Azərbaycanda məhsuldarlıqla bağlı kasıb adamlara əl tutmaq üçün çox qədim tarixə malik **“damazlıq”** el köməyi kimi adət-ənənə və eyni zamanda **“damazlıq heyvan”** deyə məhsuldar heyvan mənasında işlədilən ifadə də mövcuddur⁵⁰. *Damazlıq sözünün də məhsuldarlıq, törəmə ilə bağlı olan Damkina ilə əlaqəli olması mümkündür. Yaradıcı Tanrıça Ama xanımın Damkina, Damqalnuna, Dama, Dam sözü ilə eyniköklü olması aydın görünür. Bu gün belə dilimizdə saitlə başlanan açar (haçar), asan (hasand, elə (helə) kimi sözlərin qarşısına samit səs qoşmaq məsələsi var, həm də bütün dillərin eyni köklü olması bir daha öz təsdiqini tapmış olur. Yaşı 10 000 illərlə, hətta 100 000 ildən artıq bir vaxtla ölçülən Damcılı mağarasının bərəkətli və şəfali suyu hələ min illərlə damlayacaqdır.*

Göyazən dağı. Göyazən-Göy/Gök/Kuq “Giq” sözü işıq ilə, işıqlı göy/gök ilə, yəni Goksel, Gökhan, Gökür, işıq seli kimi enən Gök/Göksəl/Gök yeləli qurd sözündəki mənə ilə eyniləşir.

“Kuq” Şumer dilində işıqlı, **“en/hakim”**, **“Es/eş”** isə “ev” deməkdir⁵¹. *Bu gün Qazax rayonu ləhcəsində “ev-eşik” sözü və həyəətə “eşik” deyilən ifadə də vardır.*

“En” Tanrı Enlilin, Enkinin, En-Merkarın, En-Şakuşanın adında olduğu kimi sahiblik, hakim, ən üstün olmağı bildirən komponentlərdir. **Göyazən/QikEsEn-** Işıqlı ev-eşiyin hakimi, sahibi deməkdir. **Göyazən** dağının “zirvəsi nisbətən yastıdır, bayramlarda

⁴⁷ **Мифы народов мира.** – с. 288-291; 301.

⁴⁸ <http://www.lexicons.ru/old/sh/sumerian/index.html>

⁴⁹ **Фасмер М. (1986).** Этимологический словарь русского языка. Том 1. Москва: Прогресс, 576с. – с.483.

⁵⁰ <https://wikipedia.org>

⁵¹ <http://www.lexicons.ru/old/sh/sumerian/index.html>

və düşmənin təhlükəsi olanda dağın zirvəsində tonqal qalanarmış”. Maraqlıdır **Göyazənin** hakimi kim, hansı tanrı olmuşdur?

Odun dağı. *Bu dağın adı odun sözünü yada salır. Həm də odun yanarkən istilik verdiyinə görə Günəşin xüsusiyyətini özündə daşıyır və Azərbaycan dilindəki “Od” sözünü xatırladır.*

Ud/Utu isə şumerlərdə Günəş tanrısıdır və şumer dilində **ud/udun** sözünün mənası, bildiyimiz kimi, həm “od”, həm də “odun” deməkdir⁵².

Yakut dilində “**Odun**”- ali, daha uca mənasını verir⁵³.

Odin isə Skandinav mifologiyasında baş tanrıdır⁵⁴.

Babaqar dağı. *Babaqar* və ya *Babakar/Babakər* oronimi müqəddəslik bildirən *baba* və *kar/qar* sözünün birləşməsindən yaranıb və “uca, ali, müqəddəs dağ” deməkdir. “**Kur**” bildiyimiz kimi şumer dilində dağ deməkdir⁵⁵. Oronim baba və kar sözlərindən düzəlib, “yüksək dağ”, “müqəddəs dağ” deməkdir⁵⁶.

Gök tanrı Anunun qızı **Baba** şumerlərdə ana tanrıçadır. **Baba** tanrıça emblemi şirbaşlı Anzud qartalı olan Ningirsunun xanımıdır⁵⁷.

Yaradıcı Ana tanrıça “Baba”, bərəkət, məhsuldarlıq, xəstələrə şəfa verən, anaların və doğumun himayədarıdır. Bu gün Azərbaycanda və dünyada “Baba” ilə bağlı bir çox sözlər, ziyarətgahlar, toponim və oronimlər var-Salyan rayonu ərazisində Babazənən yüksəkliyi və Babazənən bulağı, “Baba” dağ, Özbəkistanda “Babataq”, Krimda “Babatau”, Makedoniya, Yunanıstan, Əfqanıstan və Serbiyada “Baba” dağ toponimi var. Ermənistanın Gorus rayonunda Bababulaq, Lerikdə “Bobogil” ziyarətgahı, Maştağada “Ağal Bəbə” ziyarətgahı, “Baba” dağda həzrət “Baba” ziyarəti, Laçın rayonunda “Ağ Baba” və ya “Ağa Baba”, “Bibiheybət”, Şəkiddə “Babaratma” piri, Xarkovda “Baba” çayı, Egey dənizində “Baba” burnu, Sum vilayətində “Baba” kəndi, İrəvanda Babacur, Babacan, Babacərcur, Babalı,

⁵² <http://www.gerodot.ru>

⁵³ <https://sakhatyla.ru>

⁵⁴ Мифы народов мира. – с.744.

⁵⁵ <http://www.lexicons.ru>

⁵⁶ **Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti (2007).** İki cildə. I cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 304s. – s.97.

⁵⁷ <https://dic.academic.ru>

***Babalar, Bababelli** kimi kəndlər olmuşdur. **Baba** sözünün bəzən kişi, bəzən qadın cinsli olaraq işlədilməsi isə eynilə yuxarıda göstərildiyi kimi, həm ataya, həm də anaya “**apa/aba**” deyilməsi ilə bağlıdır.*

Hətta “**Baba**” adlanan armud növü və (bu meyvənin mifologiyada qadın simvolu olması məlumdur) həm xristianlıqda, həm də islamda müqəddəs sayılan Qutan quşunun adı Rusiyanın bir sıra ərazilərin “**Baba** quşu” adlanır⁵⁸.

Mənbələrin yazdığına görə bu adın kökləri türk mənşəlidir ki, mənası “valideyin quş” kimi anlaşılır⁵⁹.

Babil şəhəri şumer dilində Kadingirra adlanırdı, yəni Tanrı/Tanrılar qapısı. Şumer dilində ka/qapı, dingir isə tanrı deməkdir⁶⁰.

Kur sözü şumer d. yeraltı dünyanın adı olmaqdan əlavə həm də **İçəri girmək** deməkdir⁶¹.

*Buradan **kur** və **gir** sözünün eyniköklü olması da aydın görünür. Qadın simvolu hesab edilən qapı isə bir aləmdən digər aləmə, yeni həyata keçmənin, Böyük, Yaradıcı Anaya sığınmanın və onun tərəfindən qorunmanın rəmzi hesab edilir.*

*Türkiyədə Doğu Anadolu dağlarından olan Allahuekber dağından başlayan **Kür** çayının adı şumer mifologiyasında yeraltı **Kur/Gor** dünyasından axan **Kur** çayının adı ilə eynilik təşkil edir. Bu mövzuda S.Kramerin “Tarix Şumerdən başlanır” kitabında qeyd edilib:*

“Dostları onu qayıtması mümkün olmayan yoldan çəkəndirmək istədilər. Çünki ora çatmaq üçün uca dağları və qorxunc **Kur** çayını keçmək lazım idi”⁶².

Gəldiyim nəticəni təsdiqləmək üçün çıxışım dünya və Azərbaycan arxeologiya elminə böyük töhvə vermiş alimimiz Nəcəf Ələsgər oğlu Müseyiblinin araşdırmalarından gətirəcəyim sitatlarla bitirmək istəyirəm: “Araşdırmalar Şimali Qafqazın məşhur Maykop arxeoloji mədəniyyətinin də məhz Leylatəpə mədəniyyəti

⁵⁸ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (1890-1907). В 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб.: 35.

⁵⁹ <https://jurnalodache.ru>

⁶⁰ <https://akievgalgei.livejournal.com>

⁶¹ <http://www.lexicons.ru>

⁶² Крамер С. (1965). История начинается в Шумере. Москва: Наука, 257с. – с.239.

ənənələri əsasında meydana çıxdığını sübut etmişdir. Leylatəpə mədəniyyətinin tədqiqatları Qafqazda e.ə. V min. sonu- IV minilliyə aid arxeoloji mədəniyyətlərin tarixi-xronoloji mövqeyinin müəyyən edilməsi üçün demək olar ki, açar rolunu oynayır. İlk dəfə olaraq Leylatəpə mədəniyyətinin köklərinin əvvəllər hesab edildiyi kimi Ubeyd və ya Uruk mədəniyyətləri ilə deyil, Ön Asiyanın – **Şərqi Anadolu** və **Şimali Mesopotamiyanın** son xalkoliti ilə bağlı olduğu sübut edilmişdir. 2004-2005-ci illərə qədər Leylatəpə mədəniyyəti demək olar ki, yalnız eponim abidə əsasında məlum idi. Həmin illərdə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Cənubi Qafqaz qaz kəmərləri marşrutunda, **Azərbaycanın qərb bölgəsində Leylatəpə mədəniyyətinə aid Böyük Kəsik, Poylu və s. yaşayış məskənlərinin, Soyuqbulaq kurqanlarının aşkar edilərək qazılması ilə bu mədəniyyət Azərbaycanın və Qafqazın arxeologiya elmində özünün əsaslı təsdiqini tapmış oldu.** 2005-ci ildə Soyuqbulaq kurqanlarının tədqiqatları Leylatəpə mədəniyyətinin bu tip qəbir abidələrinin mövcudluğunu sübut etməklə yanaşı, Cənubi Qafqazda kurqanların tarixinin əvvəllər məlum olduğundan daha min il qədim olduğunu göstərdi. Məhz Böyük Kəsik, Poylu və Soyuqbulaq abidələrinin tədqiqatları nəticəsində Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş oldu. Leylatəpə mədəniyyətinin bu gün məlum olan çoxsaylı abidələri Azərbaycan ərazisindədir. Tədqiqata cəlb edilmiş həmin abidələr Qarabağ, Gəncə-Qazax bölgələri, Qəbələ, Xaçmaz rayonlarındakı və qismən Muğan bölgəsindəki abidələrdir⁶³ (Müseybli, 2015: 4-8).

Qaynaqlar:

Ağasıoğlu F. (2006). Qədim türk eli (Saqa-Qamər boyları). Bakı: Çıraq, 128 s.

Alməmmədov X.İ., Əliyev E.H., Nəcəfov Ş.N. (2017). Azərbaycanın qərb rayonlarında müxtəlif dövr arxeoloji abidələrin elektron qeydiyyatı və xəritələşməsi. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 352 s.

Azərbaycan arxeologiyası (2008). Daş dövrü. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 448 c.

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti (2007). İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 304 s.

⁶³ **Müseybli N.Ə. (2015).** Ön Asiya-Qafqaz xalkolitində Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı: AMEA tarix İnstitutu, 45c. – c.4-8.

Karakurt D. (2011). Türk söylence sözlüğü. Açıklamalı ansiklopedik mitoloji sözlüğü. Türkiye: 250 s.

Kaşğari M. (2006). Divanü lüğat-it-türk. I cild. Bakı: Ozan, 512 c.

Müseibli N.Ə. (2015). Ön Asiya-Qafqaz xalkolitində Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı: AMEA tarix İnstitutu, 45 c.

Ахундова А. Земля, где все люди Адамы. Тюркские языковые протоосновы в лексике и грамматике древних языков мира // Journal of Azerbaijani Studies // https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/91826/makaleler/7/1-2/arastirmx_91826_7_pp_3-198.pdf.

Гейбуллаев Г.А. (1986). Топонимия Азербайджана. Баку:Элм, 542с.

Гутнов Ф.Х. (1999). Скифские портреты // журнал «Дарьял», №3

Зильберман М.И. (1996). Отцы Авраама. Тель-Авив. 594с.

Крамер С. (1965). История начинается в Шумере. Москва:Наука, 257с.

Лактионов А. (2004). Античная мифология. Москва:МИДГАРД, 768с.

Мифологический словарь (1990). Москва:Советская энциклопедия, 672с.

Мифы народов мира. (1980). Главный редактор С.А.Токарев. Москва: Советская Энциклопедия, 1147с.

Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. (2006). Толковый словарь русского языка. Москва:Темп, 2314с.

От начала начал (1997). Антология шумерской поэзии. Вступ. ст., пер., коммент., словарь В. К. Афанасьевой. СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 496 с.

Самохвалов В.П. (1999). Психоаналитический словарь и работа с символами сновидений и фантазий. Симферополь: СОНАТ, 184 с.

Словарь географических названий зарубежных стран (1986). 3-е изд. Перераб. и доп. Москва: Недра, 459 с.

Стерликова М.С. (2011). Женское начало в системе ранних космогонических представлений древних египтян // <https://cyberleninka.ru/article/v/zhenskoe-nachalo-v-sisteme-rannih-kosmogonicheskikh-predstavleniy-drevnih-egiptyan>

Сулейменов О. (2018). Снова об «Аз и Я» // Роман-Газета № 14, с.100

Тресиддер Дж. (2001). Словарь символов. Москва: Издательский дом Гранд, 202 с.

Фасмер М. (1986). Этимологический словарь русского языка. Том 1. Москва: Прогресс, 576 с.

Федотов М.Р. (1996). Этимологический словарь чувашского языка. В 2-х тт. Т.1. А-Р. Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 470 с.

Чудинов А.Н. (1910). Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. СПб., 676 с.

Щеглов Г., Арчер В. (2006). Мифологический словарь. Москва: АСТ, 368 с.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (1890-1907). В 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб.

Якобсен Т. (1995). Сокровища тьмы: История месопотамской религии. Москва: Восточная литература, 293 с.